

УДК 159.9.01

О.П.Хохліна
epkhokh@ukr.net

**ДО ПРОБЛЕМИ СУТІ КАТЕГОРІЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У
ПСИХОЛОГІЇ**

Відомості про автора: Хохліна Олена, доктор психологічних наук, професор Національної академії внутрішніх справ.

Contact: Hohlina Helen, Doctor of Psychology, professor of the National Academy of Internal Affairs

Хохліна О.П. До проблеми суті категорії відображення у психології. У статті представлено результати теоретичного дослідження проблеми суті категорії відображення у психології. Категоріальний апарат психології є складовою її методології – інструментарію дослідника та практика, який визначає вихідні теоретичні основи, шляхи і методи побудови знань і процесу досягнення результату праці.

У системі категорій психології особливе місце відводиться категорії відображення. Завдяки категорії відображення розкривається найбільш загальна та найбільш суттєва характеристика психіки: психічні явища розглядаються як різноманітні форми та рівні суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності. Звернення до суті цієї категорії дозволяє структурувати наявні знання щодо психічних явищ, певною мірою абстрагуючись від їх конкретного змісту, а тим самим – систематизувати та піднімати на більш високий рівень узагальнення. Розуміння суті психічного відображення має значення для розробки теоретичних засад як наукового вивчення кожного психічного явища, так і визначення адекватних шляхів психолого-педагогічного впливу щодо його зміни у суб'єкта – розвитку, формування, корекції.

Психічне відображення пов'язується щонайперше з когнітивною сферою, але відмічається, що всі психічні явища – суть відображення об'єктивної дійсності. Тобто, у контексті відображення розглядаються не лише пізнавальні психічні процеси, а й емоційно-вольова сфера, психічні стани та властивості.

У статті психічне відображення розглядається на різних рівнях: сенсорно-перцептивному, уявлення, мисленнево-мовленнево та свідомості. Ці рівні розрізняються за формою відображення, його "глибиною" та "обсягом", за умовами, необхідними для його формування і розвитку, а також за особливостями прояву його регулюючої функції.

Ключові слова: методологія психології, категоріальний апарат психології, категорія психічного відображення, рівні та форми психічного відображення, свідомість.

Хохлина Е.П. К проблеме сути категории отражения в психологии. В статье представлены результаты теоретического исследования проблемы сущности категории отражения в психологии. Категориальный аппарат психологии является составляющей ее методологии – инструментария исследователя и практика, который определяет исходные теоретические основы, пути и методы построения знаний и процесса достижения результата труда.

В системе категорий психологии основополагающее место принадлежит категории отражения. Именно категорией отражения раскрывается наиболее общая и существенная характеристика психики:

психические явления рассматриваются как разнообразные формы и уровни субъективного отображения объективной действительности. Раскрывая суть категории отражения, структурируются имеющиеся знания относительно психических явлений, определенным образом абстрагируясь от их конкретного содержания, а тем самым – систематизируются и поднимаются на более высокий уровень обобщения. Понимание сути психического отражения имеет значение для определения теоретических истоков как научного изучения каждого психического явления, так и адекватных путей психолого-педагогического влияния относительно его изменения – развития, формирования, коррекции.

Психическое отражение связывается прежде всего с когнитивной сферой, но отмечается, что все психические явления – суть отражения объективной действительности. То есть, в контексте отражения рассматриваются не только познавательные психические процессы, но и эмоционально-волевая сфера, психические состояния и свойства.

В статье психическое отражение рассматривается на разных уровнях: сенсорно-перцептивном, представления, мыслительно-речевом и сознания. Эти уровни различаются по форме отражения, его "глубины" и "объема", по условиям, необходимым для его формирования и развития, а также по особенностям проявления его регулирующей функции.

Ключевые слова: методология психологии, категориальный аппарат психологии, категория психического отражения, уровни и формы психического отражения, сознание.

Khokhlina A.P. On the problem of essence of reflection in psychology. The results of theoretical research of essence of the reflection category in psychology are presented. A categorical apparatus of psychology is a component of its methodology – tool of a researcher and practical worker, which determines initial theoretical bases, ways and methods of construction of knowledges and process of labour results achievement.

In the psychology categories system a fundamental value belongs to the category of reflection. It is the reflection category that reveals the most general and substantial characteristics of psyche: the psychological phenomena are regarded as various forms and levels of a subjective reflection of the objective reality. By revealing the reflection category essence, we structure the available knowledges relative to psychological phenomena, abstract ourselves in some way from their specific meaning, and thus systematize and raise them to a higher level of generalization. Understanding of the mental reflection is important both for determining the theoretical sources of the scientific study of each psychic phenomenon, and adequate ways of psychological-pedagogical influence regarding its change – development, formation, correction.

Mental reflection is associated primarily with the cognitive area, but it should be noted that all mental phenomena are reflections of the objective reality. That is, in the context of reflection there are considered not only the cognitive mental processes, but also the human emotional –volitional sphere, mental states and properties.

The article examines the mental reflection at different levels: the sensory-perceptual, performance, mislitenno-speech and consciousness. These levels differ in the form of mental reflection, its "depth" and "volume", in the conditions necessary for its formation and development, as well as in the peculiarities of manifestation of its regulatory functions.

Key words: methodology of psychology, psychology of categorical apparatus, mental reflection category, levels and forms of mental reflection, consciousness.

Важливою складовою методології науки є її категоріальний апарат (система категорій), який є серцевиною її внутрішньої логіки розвитку. Категорії, як найбільш загальні та фундаментальні поняття, відображають суттєві, загальні властивості та відношення явищ дійсності та пізнання. Психологічні категорії виглядають як основні «згустки» психологічного знання та його опорні компоненти (А.В. Петровський, М.Г. Ярошевський). У системі категорій психології відображається предмет науки, знання про психічну реальність. Категоріальний апарат психології є змістовною логічною формою пізнання психічних феноменів, яка оптимально спресовує знання про істотне в психічному житті; під систему основних, базових категорій психології підводяться всі знання про психічне, а розв'язання наукової чи практичної проблеми починається з визначення того, у межах якої категорії розглядаються знання про неї. Категоріальний апарат психології є складовою її методології – інструментарію дослідника та практика, який визначає вихідні теоретичні основи, шляхи і методи побудови знань і процесу досягнення результату праці.

У системі категорій психології основоположне місце належить категорії відображення. Ця категорія, як відмічає О.М. Леонтьєв, є ключовою для теоретичної психології [5]. Саме категорією відображення розкривається найбільш загальна та найбільш суттєва характеристика психіки: психічні явища розглядаються як різноманітні форми та рівні суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності (Б.Ф. Ломов) [6, с.131-189]. Розкриваючи суть категорії відображення, ми структуруємо наявні знання щодо психічних явищ, певним чином абстрагуючись від їх конкретного змісту, а тим самим – систематизуємо та піднімаємо на більш високий рівень узагальнення. Розуміння суті психічного відображення має значення для визначення як теоретичних засад наукового дослідження психічного явища, так і адекватних шляхів

психолого-педагогічного впливу щодо його зміни в особі – розвитку, формування, корекції.

Категорія психічного відображення стала предметом спеціальних досліджень О.М. Леонтьєва, К.К. Платонова, Б.Ф. Ломова та ін. Відображення визначається як загальна властивість матерії, яка полягає у здатності об'єкта відтворювати з різною мірою адекватності властивості, структурні характеристики та відношення інших об'єктів. При цьому відмічається, що здатність до відображення та його характер залежить від рівнів організації матерії. Власне психічне відображення проявляється найпростіше у чутливості як здатності відчувати, складніше – сприймати, ще складніше – мислити. Психічне відображення, яке здійснюється завдяки діяльності головного мозку, відтворює властивості об'єктів, що мають сигнальний характер, та забезпечує адекватність поведінки особи, її регуляцію.

Людське відображення, на думку В.В. Константинова, характеризується тим, що воно є соціальним за своєю природою творчим процесом. Воно передбачає не лише дію на суб'єкт, а й активну дію самого суб'єкта, його творчу активність, яка проявляється у вибірковості та цілеспрямованості [8]. О.М. Леонтьєв також відмічає активний характер психічного відображення. По-перше, у сенсі активної ролі відображення в управлінні життєвими процесами, процесами поведінки. По-друге, відображення є результатом активного процесу: для того, щоб виникло відображення, однієї лише дії об'єкта на живу систему, яким є суб'єкт відображення, ще недостатньо. Необхідно також, щоб відбувався «зустрічний» процес – діяльність суб'єкта стосовно реальності, що відображається. У цьому активному процесі й відбувається формування відображення та його перевірка. Якщо такий активний процес відсутній, то відсутнє й психічне відображення. Отже, саме дія суб'єкта стосовно об'єкта і є тим процесом, який «переводить те, що відображається, у відображення». Таким чином, за О.М. Леонтьєвим, процес відображення є результатом не дії, а взаємодії, тобто результатом процесів, які ніби йдуть назустріч один до одного. Один з них є процес дії об'єкта на живу систему, другий - активність самої системи по відношенню до діючого об'єкта. Саме останній процес і несе у собі відображення реальності [5].

Проблемі психічного відображення, зважаючи на його значення для розуміння психіки та визначення змісту категорії відображення, відводиться особлива увага у дослідженнях Б.Ф. Ломова [6]. Він відмічає, що труднощі у вивченні різноманітних аспектів психічного відображення пов'язані з його суб'єктивним характером – залежність відображення від особливостей суб'єкта. А суб'єктивне трактується передусім як пристрасне - пов'язане з потребами, інтересами, установками, станами, досвідом людини. Суб'єктивність – це належність суб'єкту – живому тілесному індивіду, що включений у взаємозв'язок

явищ матеріального світу, що підкоряється об'єктивним законам буття. І йдеться про суб'єкта життєдіяльності у широкому значенні (праці, пізнання, спілкування). При цьому різні прояви суб'єктивності при відображенні мають єдину основу: відображення світу відбувається з позиції життєдіяльності, яку суб'єкт в ній займає; відображення світу здійснюється цілісним суб'єктом життєдіяльності.

Зазначимо, що, відповідно до поглядів на проблему Б.Ф. Ломова, психічне відображення стосується щонайперше когнітивної (пізнавальної) сфери. Однак у психології, зокрема у працях К.К. Платонова, О.М. Ткаченка, доводиться думка про те, що не лише ця сфера, а всі психічні явища – суть відображення об'єктивної дійсності. Тобто, у контексті відображення розглядаються не лише пізнавальні психічні процеси, а й емоційно-вольова сфера, психічні стани та властивості. Б.Ф. Ломов також погоджується, що у процес психічного відображення необхідним чином включені й емоції, мотиви та ін.

У працях Б.Ф. Ломова психічне відображення розглядається на різних рівнях: сенсорно-перцептивному, уявлення, мисленнєво-мовленнєвому та свідомості. Такі рівні розрізняються за формою психічного відображення, його "глибиною" та "обсягом", за умовами, необхідними для його формування і розвитку, а також за особливостями прояву його регулюючої функції. В той же час вони виступають і як рівні психічного розвитку - онто- та філогенетичного [6].

Специфіка сенсорно-перцептивного рівня відображення полягає в тому, що воно відбувається в умовах безпосередньої взаємодії суб'єкта з об'єктом та розгортається у реальному масштабі часу. Людина сприймає об'єкт у тому місці, в якому він знаходиться, і в той момент часу, в який він діє на органи чуття. У цьому проявляється "безпосередність дійсності" чуттєвого відображення, на якій ґрунтована довіра до свідчень органів чуття. Таке відображення можливе завдяки процесам відчуття та сприймання.

У сприйманні відбиваються не лише окремі об'єкти та їх взаємне розташування в даний момент, але й ті зміни, які відбувалися в попередній інтервал часу, а також тенденції подальших змін, що дозволяє передбачати майбутнє. Інакше кажучи, сенсорно-перцептивний процес включає момент антиципації, виступає як випереджальне відображення. Завдяки антиципації створюється можливість своєчасності виконання актуальних дій, їх впорядкованості й оптимізації за критерієм швидкості дії.

Сенсорно-перцептивний рівень відображення забезпечує адекватність актуальних дій, їх регуляцію, відповідність поточній ситуації.

Характеризуючи наступний рівень психічного відображення (рівень уявлення), слід зазначити, що уявлення (як результат) – це не тінь відчуття та сприймання, не послаблений дублікат, а узагальнений

образ предметів та явищ об'єктивної дійсності. Найбільш характерною особливістю уявлення є те, що в ньому поєднуються наочність і узагальненість – в образі уявлення фіксуються найхарактерніші та найінформативніші ознаки. Образи уявлення є зібраними, схематичними.

Відображення на цьому рівні забезпечується не лише процесом уявлення, а й низкою інших психічних явищ: уява, образна пам'ять, послідовні, ейдетичні образи та ін. Тут усі образи вторинні, порівняно з тими, що виникають при безпосередній дії предметів і явищ об'єктивної дійсності на органи чуття. При переході від відчуття й сприймання до уявлення відбувається як би "стискання" інформації. В уявленні відбиваються не лише окремі предмети, але й типові властивості предметів. У цьому сенсі воно є збірним образом. При переході від сприйняття до уявлення структура об'єкта змінюється: одні ознаки об'єкта посилюються, інші – послаблюються – відбувається схематизація образу.

Для формування і розвитку уявлень важливим є досвід безпосереднього сприймання, накопичений індивідом у процесі життєдіяльності. Не менш важливим є й оволодіння знаками і знаковими системами (передусім мовою), в якій фіксуються результати пізнавальної діяльності людства.

Істотною особливістю уявлення є його панорамність, що дає суб'єктові можливість виходу за межі актуальної ситуації. Панорамність і симультанна цілісність образу уявлення дозволяє реалізувати різні стратегії діяльності, вибрати оптимальну, з точки зору суб'єкта, для даних умов. Цим забезпечується також можливість варіювання прийомів виконання дій та їх перенесення з одних умов в інші. Таким чином, порівняно зі сприйманням, уявлення є новим, якісно своєрідним рівнем психічного відображення об'єктивної дійсності і виступає в ролі своєрідної сполучної ланки сприймання та мислення.

Уявлення забезпечує регуляцію найближчих потенційних дій і функціонують на різних етапах діяльності: планування, формування еталонів (зразків), контроль та корекція дій.

Мовленнєво-мисленнєвий рівень відображення (інтелекту) забезпечується передусім психічними процесами мислення та мовлення; на цьому рівні відображаються суттєві зв'язки й відношення між явищами об'єктивної дійсності, які фіксуються засобами мови. У процесі мислення, поряд з мовою, використовуються й інші знакові системи: система математичних, графічних та інших знаків, правила їх використання. В інтелекті, як підкреслює Піаже, асимілюється "уся сукупність дійсності", завдяки чому дії людини звільняються від "рабського підпорядкування первинним "тут" і "тепер". І цей момент визначає принципову відмінність цього рівня від усіх інших [6, 8].

Випереджальний характер психічного відображення на рівні понятійного мислення досягає свого найповнішого прояву. Мислення завжди є прогнозуванням. Дальність антиципації тут є найбільш високою. Найважливішою її особливістю на цьому рівні є те, що мовленнєво-мисленнєвий процес може розгортатися в напрямі як від сьогодення до майбутнього, так і від майбутнього до сьогодення; від початкового моменту діяльності до кінцевого, і від кінцевого до початкового.

Говорячи про регуляцію активності на цьому рівні психічного відображення, відмітимо: якщо рівень сенсорно-перцептивних процесів забезпечує регуляцію актуальних дій, а рівень уявлення – найближчих потенційних, то мовленнєво-мисленнєвий рівень створює можливість планування діяльності (життєдіяльності) у масштабах життя суб'єкта.

У реальній життєдіяльності індивіда усі перераховані рівні психічного відображення взаємопов'язані. Досліджуючи той чи інший психічний процес або конкретний вид діяльності, можна говорити не більше ніж про провідний рівень, який ніколи не виступає сам по собі, а лише визначає специфічну структуру усєї системи психічного. Те, який саме рівень виявиться провідним, залежить від мети діяльності і завдань, які розв'язуються.

Психічне відображення на різних рівнях здійснюється в різних формах та їх сполученнях. Основними формами психічного відображення є образна та понятійна (знакова). Коли йдеться про образ і знак, завжди виникають питання: образ - чого? знак - чого? З цих питань виходить, що розкрити суть як образу, так і знаку, виявити загальне і специфічне в кожному з них можна, лише аналізуючи їх відношення до чогось третього, а саме до певного оригіналу. Це відношення є відношення відображення. Оригінал - той предмет (процес, явище і т. п.), який відображається, тобто об'єкт відображення. Образ (і знак) - це саме відображення, що здійснюється як своєрідна організація матеріальних процесів, які є його носієм. Оригінал і носій відображення можуть не мати (і зазвичай не мають) нічого спільного за фізичними, хімічними й іншими властивостями. Але спосіб організації носія відображення має знаходитися в певному зв'язку з властивостями об'єкта, що відображається.

Відмінність між образом та поняттям (знаком) полягає в тому, що: в образі відтворюється оригінал; знак – замісник оригінала; в образі відображається явище, одиничне, конкретне, наповнене суб'єктивним; у знаках фіксується суть, загальне, абстрактне, «очищене» від суб'єктивності.

Таким чином, головною формою психічного відображення на сенсорно-перцептивному рівні є образна; на мовленнєво-мисленнєвому рівні – понятійна (знакова); на рівні уявлення – образна, де є моменти узагальнення та схематизації. Відмічається, що зв'язки між рівнями і

формами відображення неоднозначні і нежорсткі. У реальному процесі психічного відображення співвідношення між ними і характер їх взаємодії змінюються [6, 8].

Розкриття суті категорії відображення передбачає й розгляд найвищого рівня психічного відображення, яким є свідомість. Саме цей рівень відрізняє психіку людини від психіки тварини, що ґрунтовно описано у праці О.М.Леонтьєва[3] , присвяченій проблемі розвитку психіки у філогенезі.

У психологічних джерелах зазначається, що свідомість є специфічно людською формою відображення, а специфіка полягає в тому, що це – ідеальне відображення, тобто відображення уже у формі знання. Людина відображає дійсність у поняттях, мовленні, в ідеальних образах [1, 2, 4, 6-10]. Саме ідеальний образ лежить в основі поведінки людини, яку ми називаємо усвідомленою поведінкою, діяльністю, спілкуванням (В.В.Константинов) [8].

С.Л.Рубінштейн, який характеризував цей перехід до свідомості, писав: «У подальшому відображення, пізнання дійсності виходить за межі перцептивного відображення дійсності й переходить до її відображення в думці, у понятті, що розкриває її суттєві опосередкування, зв'язки, закономірності розвитку. І знов-таки дії людини, її поведінка будуть значною мірою залежати від того, як вона осмислює дійсність, від того, якою мірою вона осягає те, що відбувається, у закономірностях його розвитку» [7].

Свідомість, як і психіка загалом, розглядаються як образ відображення, і як внутрішня діяльність. Свідомість-образ та свідомість-діяльність – суть дві взаємопов'язані форми буття людської психіки, два аспекта її існування [2].

В основу розуміння суті свідомості як вищого рівня психічного відображення нами покладено аналіз праць щонайперше Л.С.Виготського, С.Л.Рубінштейна, О.М.Леонтьєва, Б.Ф.Ломова, М.С.Шехтера, О.В.Шорохової та ін. Свідомість визначається як вища, притаманна лише людині, форма доцільного, ідеального психічного відображення дійсності, її об'єктивних сталих властивостей, що виконує регулятивну функцію щодо поведінки, діяльності, спілкування.

Таким чином, у суті свідомості виокремлюється наявність цілеспрямованого психічного відображення, притому не наочно, чуттєво даних властивостей предметів і явищ, їх зв'язків, а уже знань про них. Об'єктами відображення є вже не самі предмети, а їх психічні образи. Процес усвідомлення реалізується лише в тому разі, коли предмет постає перед суб'єктом саме як його образ, тобто своєю ідеальною стороною (О.М.Леонтьєв) [4]. Зазначається, що у формі знання ідеальна форма відображення уможливорює відносну незалежність, відірваність від безпосереднього момента. Відмітним у свідомості є й те, що відображенню підлягають об'єктивні, позбавлені пристрасного

суб'єктивного визнання, властивості явищ. Свідомість, виходячи з визначення, також є вищим регулятором активності людини.

У психічному плані свідомість виступає як процес усвідомлення людиною навколишнього світу і себе, свого процесу пізнання, своєї діяльності. Тому “психологія... вирізняє... два етапи: акти пізнання та усвідомлення цих актів”, оскільки “неможливо одночасно і мислити і спостерігати ці думки. Свідомість є вторинним моментом” (Л.С.Виготський) [1, с. 94].

У літературних джерелах уточнюється суть цієї думки. Так, Б.Ф. Ломов, вказуючи на те, що свідомість – це особливий рівень психічного відображення відмічає, що вона – це не якийсь додатковий поверх, який надбудовується над сенсорно-перцептивним рівнем, рівнем уявлення та мисленнєво-мовленнєвим рівнем психічного відображення [6, с. 188]. Посилаючись на М.С. Шехтера, він відмічає, що свідомість не стоїть над відчуттям та мисленням, вона є через них існуюче, осмислене відображення зовнішнього світу [11, с. 249].

Виходячи з наведеного, можемо сказати, що свідомість представлена у психіці довільними, регульованими психічними функціями (довільне сприймання, довільне уявлення, довільна уява, довільна пам'ять тощо) [8, 9]. Таким чином, у психолого-педагогічній науці розвиток свідомості пов'язується зі становленням у людини психічних утворень вищих рівнів організації (за Л.С.Виготським – вищих психічних функцій) та формуванням довільної поведінки. Усвідомити, як зазначає Л.С.Виготський, це певною мірою опанувати [1, с. 89]. Зокрема, усвідомленість учбової діяльності вказує на її сформованість, про що свідчать ефективне використання знань на практиці, довільна регульованість учбово-практичних дій, їх гнучкість, лабільність.

У цілому аналіз літературних джерел дає підстави виділити наступні найбільш загальні характеристики свідомості: цілеспрямованість активності, спрямованої на відображення об'єктивної дійсності у формі ідеального (таким чином: й активність, і цілеспрямованість, й ідеальна форма); предметність (відображення певного предмета); відображення об'єктивних властивостей предмета, незалежно від ставлення до нього; осмисленість відображення, розуміння його суті; знакова опосередкованість (передусім мовою); здатність до рефлексії (самопостереження, самоаналіз тощо); можливість регуляції власної активності; внутрішня зв'язність.

Враховуємо й те, що свідомість у психічному плані виступає як процес усвідомлення, під яким ми розуміємо: 1) процес осмислення та розуміння усвідомлюваного, результатом чого є виділення найсуттєвішого; 2) вербалізацію усвідомленого; 3) практичне застосування усвідомленого з метою контролю ситуації, регуляції активності.

Таким чином, уточнення суті категорії відображення, її рівнів та форм уможлиблює структурувати наявні та здобуті наукові знання щодо психічних явищ, певним чином абстрагуючись від їх конкретного змісту, а тим самим – систематизувати та піднімати їх на більш високий рівень узагальнення. Розкриття суті цієї категорії дозволяє й конкретизувати специфіку походження та змісту кожного психічного явища залежно від його належності до певного рівня, від детермінації, від форми прояву, можливого рівня регуляції дій та ін. Розкриття суті цієї категорії дозволяє більш глибоко зрозуміти суть усвідомлених форм внутрішньої та зовнішньої активності людини та доцільно використати ці знання у наукових дослідженнях та практичній роботі, при визначенні шляхів та засобів ефективного психолого-педагогічного впливу на людину.

Список використаних джерел

1. **Выготский Л.С.** Собр. соч.: В 6-ти т. / Выготский Л.С. – М.: Педагогика, 1982. – Т.1. – 488 с.
2. **Корнилова Т.В.** Методологические основы психологи / Корнилова Т.В., Смирнов С.Д. – М.: Юрайт, 2013. – 320 с.
3. **Леонтьев А.Н.** Избранные психологические произведения: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1983. – Т.1. – С.184-222.
4. **Леонтьев А.Н.** Общее понятие о деятельности // Основы теории речевой деятельности. – М.: Наука, 1974. – С.5-20.
5. **Леонтьев А.Н.** Понятие отражения и его значение для психологи // Сборник: XVIII Международный психологический конгресс. 4-11 августа 1966 года. – М.: Наука, 1966. – С.8-20.
6. **Ломов Б.Ф.** Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф.Ломов. – М.: Наука, 1984. – 445 с.
7. **Рубинштейн С.Л.** Основы общей психологии / Рубинштейн С.Л. – СПб.: Питер, 2005. – С.102.
8. **Хохліна О.П.** Методологічні й теоретичні основи психології. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2014. – 232 с.
9. **Хохліна О.П.** Категорія свідомості: суть та використання у педагогічному процесі спеціального освітнього закладу / Хохліна О.П. // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / [за ред. О.В.Гаврилова, В. І. Співака]. – Вип. XXI в двох частина, частина 1. – Серія: соціально-педагогічна. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2012. - С.252-258.
10. **Хохліна О.П.** Психолого-педагогічні основи корекційної спрямованості трудового навчання учнів з вадами розумового розвитку / Хохліна О.П. – К.: Педагогічна думка, 2000. – 288 с.
11. **Шехтер М.С.** Зрительное опознание: Закономерности и механизмы / Шехтер М.С. – М.: Педагогика, 1981. – С.249.

References

1. **Vygotskij L.S.** Sobr. soch.: V 6-ti t. / Vygotskij L.S. – M.: Pedagogika, 1982. - T.1. - 488 s.
2. **Kornilova T.V.** Metodologicheskie osnovy psihologi / Kornilova T.V., Smirnov S.D. — M.: Jurajt, 2013. – 320 s.
3. **Leont'ev A.N.** Izbrannye psihologicheskie proizvedenija: V 2-h t. – M.:

Pedagogika, 1983. – Т.1. - S.184-222. 4. **Leont'ev A.N.** Obshhee ponjatie o dejatel'nosti /A.N.Leont'ev //Osnovy teorii rechevoj dejatel'nosti. – M.: Nauka, 1974. – S.5-20. 5. **Leont'ev A.N.** Ponjatie otrazhenija i ego znachenie dlja psihologi / A.N.Leont'ev // Sbornik: XVIII Mezhdunarodnyj psihologicheskij kongress. 4-11 avgusta 1966 goda. – M.: Nauka, 1966. – S.8-20. 6. **Lomov B.F.** Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii / B.F.Lomov. – M.: Nauka, 1984. – 445 s. 7. **Rubinshtejn S.L.** Osnovy obshhej psihologii / Rubinshtejn S.L. – SPb.: Piter, 2005. – S.102. 8. Hohlina O.P. Metodologichni j teoretichni osnovi psihologii: Navchal'nij posibnik / Hohlina Olena Petrivna – K.: Nac. akad. vnutr. sprav, 2014. – 232 s. 9. **Hohlina O.P.** Kategorija svidomosti: sut' ta vikoristannja u pedagogichnomu procesi special'nogo osvitr'nogo zakladu / Hohlina O.P. // Zbirnik naukovih prac' Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universitetu imeni Ivana Ogienka / [za red. O.V.Gavrilova, V. I. Spivaka]. – Vip. XHI v dvoh chastina, chastina 1. – Serija: social'no-pedagogichna. – Kam'janec'-Podil's'kij: Medobori-2006, 2012. –S.252-258. 10. **Hohlina O.P.** Psihologo-pedagogichni osnovi korekcijnoi sprjamovanosti trudovogo navchannja uchniv z vadami rozumovogo rozvitku / Hohlina O.P. – K.: Pedagogichna dumka, 2000. – 288 s. 11. **Shehter M.S.** Zritel'noe opoznanie: Zakonomernosti i mehanizmy / Shehter M.S. – M.: Pedagogika, 1981. – S.249.

Received 16.01.2016

Reviewed 28.02.2016

Accepted 26.03.2016